

Majallah-e-Tahqiq
Research Journal of
the Faculty of Oriental Learning
Vol: 30, Sr.No.75, 2009, pp 131 - 148

مجله تحقیق
مجله کلیہ علوم شرقیہ
جلد ۳۰، اپریل - جون ۲۰۰۹ء، شمارہ ۷۵

نویں پنجابی شاعری اُتے صوفیانہ تعلیمات دے اثرات

ڈاکٹر نوید شہزاد ☆

Abstract:

Mysticism has deeply influenced the sub-cotinent and its languages & literature. There is no secret that Islam spreaded in this vast and fertile land due to unforgettable services rendered by Sufis and mystics. The sufi ideology and thoughts have extremely influenced Punjabi language and literature. The rich tradition of classical Punjabi poetry is still alive. In this article the vast impact of Sufi teachings on modern Punjabi poetry has been critically analysed.

Key words: Sufi teachings, Modern Punjabi poetry, Impact.

تصوف انسان دے باطن نوں پاک صاف کر کے اوہدے اخلاق دی پاکی دا کارن بن دا اے۔ تصوف وچ سارا زور عمل اُتے دتا جاندا اے۔ ہندو رشی ایہ آکھدے نیں کہ تصوف پنج مڈھلے انسانی عیباں یعنی نفسانی سدھراں، غضب، حرص، لو بھ تے خود بینی نوں دور کر دیندا

☆ لیکچرار، شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

اے تے ایہو اوہ عیب نہیں جیہو اے آتما نوں درشن توں ڈکی رکھدے نیں۔ اسلامی تصوف وچ وی صوفی تزکیہ نفس دی تلقین کردا اے۔ جیویں شیخ عبدالقادر عسلی الشاذلی لکھدے نیں:

”تصوف وہ علم ہے جس کی مدد سے باطن کو نفس کی کدورتوں سے پاک اور صاف کرنے کی کیفیت کو پہچانا جاتا ہے۔ اور کدورتوں سے مراد نفس کے عیوب اور اس کی قابلِ مذمت صفات ہیں مثلاً کینہ، حسد، دھوکہ دہی، ملاوٹ، خود ستاشی کو پسند کرنا، تکبر، ریاء، غیض و غضب، لالچ، بخل، تعظیم امراء اور تحقیرِ غرباء ہے۔ کیونکہ علم تصوف انسان کو اس کے عیوب اور ان کے علاج کی کیفیت سے آگاہ کرتا ہے اور اسی کے ذریعے نفس کی رکاوٹوں کو دور اور اس کی قابلِ مذمت عادات اور بُری صفات سے پاک کیا جاسکتا ہے۔ حتیٰ کہ دل کو غیر اللہ سے خالی کر کے اس کو اللہ تعالیٰ کے ذکر سے آراستہ کرنے کی منزل تک رسائی ہوتی ہے“ (۱)

ایسے نال رلدی ملدی گل کردیاں مولانا اللہ یار خاں فرماندے نیں:

”تصوف وہ علم ہے جس سے تزکیہ نفس اور تصفیہ اخلاق اور ظاہر و باطن کی تعمیر کے احوال پہچانے جاتے ہیں تاکہ سعادتِ ابدی حاصل ہو، نفس کی اصلاح ہو اور رب العالمین کی رضا اور اس کی معرفت حاصل ہو اور تصوف کا موضوع تزکیہ، تصفیہ اور تعمیرِ باطن ہے اور اس کا مقصد ابدی سعادت کا حصول ہے“ (۲)

ایہناں باطن دے نال ظاہر دی گل وی کیتی۔ گل اکو ای اے جدوں باطن دی تعمیر تے پاکی حاصل ہو جاوے گی تاں ظاہر اپنے آپ باطن مطابق ڈھل جاوے گا۔ جیویں سیانیاں

دا آکھن اے کہ اندر ہووے سچ، باہر کھلونداے مچ۔ یعنی باطن دا موسم ظاہر اُتے آپ مہارے سچ جاندا اے۔ مولانا اشرف علی تھانوی تصوف نوں دین دا اک اہم شعبہ متھدے نیں، کھندے نیں:

”متاخرین کی اصطلاح میں شریعت جزو متعلق باعمال ظاہرہ کا نام ’فقہ‘ ہو گیا اور دوسرے جزو متعلق باعمال باطنہ کا نام ’تصوف‘ ہو گیا اور ان اعمال باطنی کے طریقوں کو ’طریقت‘ کہتے ہیں“ (۳)

حضرت امام ابوالقاسم، حضرت جنید دے حوالے نال لکھدے نیں: ”تصوف حضور قلب سے ذکر کرنے اور سُن کر وجد میں آنے اور اتباع سنت کرتے ہوئے عمل کرنے کا نام ہے“ (۴) تصوف دے حوالے نال ابو محمد جریری فرماندے نیں: ”یہ ہر اعلیٰ اخلاق میں داخل ہونے اور ہر ذلیل خلق سے نکلنے کا نام ہے“ (۵) ایسے طرح دی گل حضرت ابوسعید اعرابی نے کیٹی کہ: ”تصوف تمام فضولیات کے ترک کرنے اور یگانگی کا نام ہے“ (۶) جد کہ امام ابوبکر ابو اسحاق مطابق: ”حق تعالیٰ کا مطیع و فرمانبردار رہنے کا نام تصوف ہے“ (۷) تے حضرت مرتعش دا فرمان اے: ”تصوف نیک خلق ہے“ (۸) ایس توں وکھ ڈاکٹر روبینہ ترین نے تصوف بارے جو وچار دتے نیں اوہ واہوا کھلا رویں تے پچویں نیں۔ لکھدیاں نیں: ”تصوف قلب کی پاکیزگی، حقیقت مطلق کو پانے کی تڑپ، فقر و استغناء، اوصاف حمید کے حصول، بلندیٰ اخلاق، ترفع اور ترک علاقہ کا نام ہے۔ تصوف کی راہ سے انسان نے نیک خلق حاصل کیا، قناعت کا درس سیکھا، ضبط نفس کے مراحل سے گزرا اور آگہی کی منزل کو طے کیا“ (۹)

اسلامی تصوف دے سارے سلسلیاں دا موضوع تزکیہ نفس تے باطن دی تعمیر اے تے مقصد ابدی سعادت دا حاصل کرن ای اے۔ پر ایس منزل دے حصول لئی کیتے جاون

والے پندہ دارنگ ڈھنگ تے مہاندرا کجھ سانجھاتے کجھ وکھو دکھ اے۔ ایس توں دکھ تصوف وچ دی دو دھڑے نیں۔ اک اوہ جیہڑا اسلامی شریعت بلکہ مسلکائے عقائد توں وانجھے ہوئے تصوف نوں چنگا نہیں جاندے سگوں مخالفت کردے نیں۔ تے دوجا دھڑا اوہ اے جیہدی گل پروفیسر یوسف سلیم چشتی کر رہے نیں کہ:

”صوفی کے دل و دماغ سے تعصب، تنگ نظری، نفرت، حقارت، امتیاز رنگ و نسل، اختلاف عقائد و مذہب، فرقہ بندی، گروہ بندی، بیجا پاسداری اور ناحق کوشی یا باطل پسندی کے جذبات بالکل مٹ جاتے ہیں۔ اسی لئے وہ کسی کو آزار نہیں پہنچا سکتا۔ اس سے کسی کو رنج نہیں پہنچ سکتا۔ انسان تو انسان ہے وہ تو حیوانات پر بھی رحم کرتا ہے“ (۱۰)

ایہناں دوہاں گروہاں وچ اختلاف عقائد و مذہب دی پابندی تے بالائری والی گل توں دکھ مکمل یکسانیت پائی جاندی اے۔ بہر حال تصوف دے ایہناں دوہاں دھڑیاں دا مڈھلا نکتہ ایہو وے کہ فرد دی ظاہری تے باطنی تربیت ایس ڈھنگ نال کیتی جاوے کہ اوہ لوکائی لئی اک فیدے وند شہری بن دے نال ساری مخلوقات لئی وی امن تے سکھ داسنیہا بن جاوے۔ ایہو ای ’صلح گل‘ اے جییں بارے آکھیا گیا سی:

یہ پہلا سبق تھا کتاب ہدی کا

کہ ہے ساری مخلوق کنبہ خدا کا (۱۱)

تے جدوں انسان دے معاملات مخلوقات نال ٹھیک ہو جاوے گے تاں فیر اوہنوں رب سوہنے دی نظر خاص دا حصول وی ہو جاوے گا۔ ہُن ایس حوالے نال پنجابی شاعری ول جہات پانے آں۔

موت نوں چیتے رکھن / رکھاون صوفیاں، درویشاں دی تعلیم دا وڈا انگ اے۔ کدی
 دنیا نوں ”زن حیض پلیتی“ آکھیا گیا تے کدی ”ادھی لعنت“ حضرت سلطان باہو فرماندے نیں:
 رہ نی دنیا نہ کر جھورا ساڈا اگے دل گھبرایا ہو
 اسیں پردیسی ساڈا وطن دراڈا، باہو دم دم غم سوایا ہو (۱۲)
 اک تھاں باہو جی دنین دی گل چھیڑ کے موت نوں یاد کردیاں دنیا دی بے ثباتی دی
 دس ایس طرح پاندے نیں:

ل لوک قبر دی کرسن تیاری لحد بناون ڈیرا ہو
 پنچکی بھر مٹی دی پان کرسن ڈھیر اُچیرا ہو
 دے درود گھراں نوں ونجن کوکن شیرا شیرا ہو (۱۳)
 بابا فرید کول موت دا ذکر ڈھیر ملدا اے۔ صرف اک اشلوک دیکھو:

جت ڈھاڑے دھن وری، ساہے لئے لکھائے
 ملک جو کنیں سُنیدا، منہ دکھالے آئے (۱۴)

بابا فرید نے کدی جندنوں ووہٹی تے موت نوں لاہڑا متھیا، کتے والوں کی پلصراط دا
 ذکر کر کے مرن ویلے نوں چیتے کیئا، کدی حیاتی نوں ”جھجھیا لڑ“ آکھیا، کدی داڑھی دے
 بھورے پن نوں ویکھ کے آون والے ویلے دی گل کیتی، کدی خاک نوں نہ نندن تے مویاں
 خاک وچ پنچن دی بات چھیڑی، کدی چار گھم پھر کے تے چار سوں کے گواون دل اشارا
 کیئا۔ کتے شیخ فرید دے بڈھپے تے کبندی دیہہ راہیں تن دے کھیہ ہو جان دا اعلان کیئا۔ شاہ
 حسین دا آکھن اے:

کائی بات چلن دی کرووئے، استھے رہنا ناہیں
 ساڈھے ترے تھہ ملکھ بندے دی، گور نمائی گھرووئے (۱۵)

بلھے شاہ نے کہا:

خاکی خاک سوں رل جاناں
کچھ نہیں زور دھگاناں
گئے سو گئے فیر نہیں آئے
میرے جانی میت پیارے (۱۶)

خواجہ غلام فرید نے دنیا دی نفی تے آخرت دا چیتا اپنے ڈھنگ نال کیتا۔ آکھیا:

سارے جگ تے حکم چلاویں
پا شاہی دا منصب
تاں وی کیا تھی پیا (۱۷)

یا ایہ کہ:

ماہی، منجھیاں، ہیر سلینٹی
عطروں بھنڑی مشک لپیٹی
گئے سبھ جھوک لڈائی دوویار
جیون ڈینہ اڈھائی دوویار
سٹ گھٹ فخر وڈائی دوویا (۱۸)

دراصل ایہ رب سائیں دے اوس فرمان دی تفسیر اے جیس وچ دنیا نوں کھیڈ تماش

تے دھوکھا آکھیا گیا۔ ایس توں دکھ دنیا دی بے ثباتی دے حوالے نال رسول اللہ ﷺ دے ڈھیر

فرمان وی موجود نیں۔ ایس عقیدے دی گونج نویں پنجابی شاعری وچ وی سنائی دیندی اے:

اک دن ہوسی قبر ہی کمرہ قبر ہی ہوسی ویہڑا
دس محلاں وچ دس کے ہوندا پورا مقصد کیہڑا (۱۹)

گل ادوکی ای اے پراجو کے شاعر نے ”دس محلاں“ دا ذکر چھوہ کے اج دے انسان دی ہوس تے مرن پل دے وِسرائ نوں مجسم کر دتا اے جد کہ ایس شعروچ شاعر نے جگ نوں عملّاں دا گھر متھدیاں موت نوں چیتے کیتا:

اوس جہانے جان توں پہلاں اے عادل
کچھ نہ کچھ تے کر تیاری دنیا تے (۲۰)
خادم رزئی کہندے نیں:

اک دن آخر ٹٹ جانی اے
ساہواں دی اس تاری کڑیے (۲۱)
سلیم کاشر مطابق دنیا دی حیاتی دا مہاندرا ایس طرح بن دا اے:
جوس مسافر وچ سراں دے وچھڑن دے لئی مل پیندے نیں
وکیھو ایس حیاتی ولے اج آؤندی اے کل جاندی اے (۲۲)

یافیر دنیا دی ناپائیداری نوں غیر مجسم ظاہر کرن لئی ہوا آکھدیاں انج بیانیہ گیا:
اس دنیا تے بھلے پھر دے میں توں دوویں پاگل ہوئے
ایہ دنیا نہیں تیری میری ایہ دنیا جاگیر ہوا دی (۲۳)

کدی دنیا دی چار دناں دی حیاتی نوں مند دیاں ایہ بیانن ڈھنگ اپنایا گیا کہ:
دم نکل جانائیں ایہناں مینوں دم دینا نہیں
آرزواں دی، تمنّاواں دی، ارماناں دی خیر (۲۴)

انور مسعود دی پچھان پنجابی مزاحیہ شاعری بنی۔ اوہناں مزاح راہیں لوکاکی دی اصلاح دا سامان کیتا۔ دوجے اکھراں وچ اوہناں صوفیاں دے مشن نوں اگے تھریا۔ اوہناں دی نظم ”پٹ سیاپا“ وچ کس تے نوہنہ دو کردار نیں۔ دوہاں دی لڑائی ہوندی اے تاں کس، نوہنہ نوں

آکھدی اے:

توں جیہڑی وی گل کرنی ایں اوہ ڈاھڑی تتی کرنی ایں
تینوں بڈھڑی مائی کیہ آکھے توں اک دیاں چھتی کرنی ایں
کیہ تکیا تے کیہ تکنا ایں کسے کھڑی دنیا فانی دا
اک تیرا ہٹھ زنانی دا، مڑ ایڈا مان جوانی دا (۲۵)
کس دے مونہوں دنیا نوں کھڑی اکھاون والے شاعر نے ایس شعروچ ایہو جیہا
من کھچواں اسلوب اپنایا اے جیہڑا بوہتے پلاں لئی نہیں تاں پل گھڑی لئی منکھ دی سوچ نوں
کلاوا ضرور بھردا اے۔ آکھدے نیں:

ملک عدم توں ننگے پیریں آؤندائے ایس جہانے
بندا اک کفن دی خاطر کناں پیڈا کردائے (۲۶)
ایسے گل نوں کاہل کانپوری ایس طرح بیان دے نیں:

ازلاں توں اے ویری موت حیاتی دی
بندہ تے بس جدا اے مرجان لئی (۲۷)
شہزاد احمد موت توں بعد والی ہمیش ہمیش دی حیاتی نوں 'دن' آکھدیاں کہندے نیں:
دن چڑھیا تے دیوے وانگ
بُجھ تے میں وی جاواں گا (۲۸)
دنیا دی بے ثباتی، حیاتی دے عارضی پن تے موت دے برحق ہون دی گل ہر شاعر
نے اپنے اپنے ڈھنگ نال کیتی پرسنیا اکوای دتا کہ:

بچی آکھی اے درویشاں
دنیا کھوج سراں اے بھائی (۲۹)

نویں نظم لکھن والیاں اج نوں سھو کجھ مٹھیا، جیویں الطاف قریشی نے آکھیا سی کہ
 اج دی سوچ حیاتی میری، جیہڑی میرے لہو تے پلدی، پر ایہدے نال آون والے کل نوں وی
 اکھوں پر وکھے نہیں کیتا۔ نسرین انجم بھٹی دی نظم چوں ونگی ویکھو۔ موت دا نقارہ جاون دے نال
 اپنی بے بسی دا اظہار کیوں کیتا گیا اے:

راساں تے آساں ہوندیاں نیں

متے ٹٹ جاون

پر کیہ تراہتا،

جیہنے جانا اے اوہنے جانا اے

جیہنے آؤنا اے اوہنے آؤنا اے

پلو پلی دا میلہ

آکول میرے جھٹ بہہ بجنا

ایہ جھوک فناہ دی مرو بچنا (۳۰)

بجناں دا لکھیا من درویشی کار اے۔ بھاویں کوئی تقدیر دے فلسفہ جبر دا من ہار
 ہووے یا قدر دا پر ایس گل توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ سائیں ہر شے اُتے قادر اے، ذرہ
 وی اوہدے حکموں بناں نہیں ہلدا۔ ایسے آقا سیت نوں من دیاں درویشاں نے راضی بہ رضا دا
 تصور دتا، تاں جے منکھ دینی گمراہی توں بچن دے نال نال من دی چنتا توں وی بچیا رہوے۔
 حضرت شاہ حسین نے ہر حال وچ سائیں دے ناں دی مالا جھدیاں رہن دا سبق
 بڑے ای من کچھویں ڈھنگ تے جذبے دی شدت نال دتا اے:

رہیے وو! نال بجن دے رہے وو

لکھ لکھ بدیاں تے سو طعنے، سھو سر تے سپے (۳۱)

نظم ”آخری فیصلہ“ دیکھو:

میری قسمت وچ اے روٹا
تیری قسمت وچ نیں ہاے (۳۲)
ایہی دُکھ، سکھ دی گل تے ہُن بھکھ، رج دی گل سُنو:
کدھرے تنگی کدھرے سکھ
پھیر نیں سارے لیکھاں دے (۳۳)

یا ایہ کہ:

ہتھ تے کوئی لکیر نہیں بن دی
آپو تے تقدیر نہیں بن دی (۳۴)
منکھ بھادیس دنیا داری وچ گل گل کھب جاوے پر بے وی اک ایہو جیا سایا اے
جیہڑا کدی وی اوہدا پچھا نہیں چھڈ دا، ہاں گھنڈا دودھدا ضرور رہندا اے:

ناں دے لیکھے

ٹکر پانی لیکھ نہیں بننا

جیکر آپنا لیکھ مینے

مولا سائیں دی ذات مینے

پچھے ایہ وی منن حق اے

پک ویلے دی،

مولا جیہڑی لکھی ہے بس اوہا ملسی (۳۵)

اوہو گل جیہڑی اُتے کر آئے آں کہ لیکھاں / بختاں نوں منن دراصل رب سائیں دی

آقا سیت تے قادری نوں منن اے۔ جیہڑا عین اسلامی عقیدہ اے۔ جیہدے مینوں بناں ایمان مکمل نہیں ہو سکدا:

اوہ جو چاہوے کر سکدا اے
کاہدی تھوڑا اے اوہدے گھر وچ (۳۶)

دو جے صوفی شاعراں کول ایہو عقیدہ ملدا اے پر بابا فرید کول ایس عقیدے دا رنگ کجھ وکھریاں نال دکھائی دیندا اے۔ اوہ بندے دا ہر چنگ، ماڑ لیکھاں دے کھاتے پاؤن دے منن ہار نہیں۔ بلکہ اوہ لیکھاں دا لکھن بندے دے وس وچ متھدے نیں۔ ایتھے لیکھ تے دنیا دی عمل اک مک ہوندے چاہدے نیں۔ فرماندے نیں:

فریدا جے تُوں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ
آپنے گریوان میں منہ سرینواں کر ویکھ (۳۷)

تقویٰ تصوف دی مڈھلی تعلیم وچوں اے۔ صوفی درویش تقوے دے جیس درجے اُتے کھلوتا ہوندا اے ہاری ساری دا اوتھوں تیک اپڑا نہیں ہوندا۔ پر کئی واری آپادھاپی دیاں واراں توں ہارے ہوئے بندے اُتے جدوں حیاتی دا کوئی دروازہ کھلدا اے تاں اوہدے ہونٹھیں آپ مہارے ایہ بول نچ کھلوندے نیں کہ ”کوئی ہے“۔ ایہو اوہ بول نیں جیہڑے امیر نالوں اوہدا سبندھ ٹٹن نہیں دیندے:

مشکلاں	وچ	جدوں	تھک	جاواں
کجھ	غیب	ولوں	ہو	جاندا
جدھروں	مینوں	خبر	نہیں	ہندی
اودھروں	حوصلہ	آندا		
آس	نہیں	میری	ٹٹن	دیندا
ایس	جہان	دا	والی	(۳۸)

ایس سوچ دا اظہار نظم توں وکھ غزل وچ وی ملدا اے کہ:

ویکھیوئی کیہ خدائی دا سہارا ڈھونڈ کے
فضل توں اپنے خدا تے رکھ کے تقویٰ ویکھدوں (۳۹)

”دلاں وچ رب وسدا“ صرف لوک راء نہیں بلکہ دین اسلام وی ایہو کہندا اے تے
ایہو سبق صوفیاں دا سی کہ نہ تے دوجے دے دل نوں توڑو تے نہ ای رب سوہنے نوں جنگلاں،
بیلیاں وچ بھالو۔ سگوں اپنے من وچ جھاتی پاؤ۔ فضل گجراتی کہندے نیں:

میں فُریا جنگل نیلے نوں اوہ جبل وریدوں نیڑے سی
اک پانے والے پائیاں سن کچھ ہٹھیاں دساں کیہ دساں (۴۰)

یا ایہ:

جیہوں پھر کے عمراں نگری نگری ٹولیا
میرے اندر بیٹھا رانگلا پیڑھا ڈاہ کے
میں کھوجدا تھک مویا تے کیکن بولیا (۴۱)

(افضل احسن رندھاوا)

ایسے گل نوں عرش صدیقی نے نظم ”اپنے اندر جھاتی پا“ وچ ایس طرح بیان کیتا اے:
توں کملا ایں

جو تیرے اندر وسدا اے

اوہنوں توں کیوں گونگیاں گلیاں،

انھیاں سڑکاں،

بھٹکھیاں راہواں وچ لھٹنا ایں

جے گیانی نوں اپنا کرن دا

توں رکھنا ایس سچا چاء
میری گل نوں پلے بنھ
تے اپنے اندر جھاتی پا (۴۲)
اظہار دا ایہ ڈھنگ دی ویکھو:

ماہی تے ازلاں توں من وچ وسدا سی
ایویں ای میں بوہے کھلے رکھدی رہی (۴۳)
حضرت سلطان باہو نے کئی ورہے پہلاں ایہناں گلاں دا متارا کر چھڈیا سی۔ فرمایا:
ایہ تن رب سچے دا حجرہ ، وچ پا فقیرا جھاتی ہو
نہ کر منت خواج خضر دی ، تیں اندر آب حیاتی ہو
ایہ تن رب سچے دا حجرہ، کھڑیاں باغ بہاراں ہو
وچے گوزے ، وچ مصلے ، سجدے دیاں ہزاراں ہو
وچے کعبہ ، وچے قبلہ، الا اللہ پکاراں ہو (۴۴)
خادم رزی رب سائیں تیک اپڑن تے اپنی سیہان کرن دا ول ایہناں اکھراں راہیں
دسدے نیں:

فر	تینوں	ہر	شے	لہ	ویسی
پہلاں	خود	نوں	گول	او بندیا	
اپنے	ول	ہُن	پرت	مہاراں	
دل	دا	بوہا	کھول	او	بندیا (۴۵)

فقیر کردی دی کھروا بول نہیں بولدا۔ نہ ای کڑویجکں اوہدے سبھا دا حصہ بن سکدا
اے۔ کاوڑ اتھے دسوں کردی اے جتھے ”میں“ منکھ دا گہنا بنی کھلوتی ہووے۔ درویش دا آواز

تحقیق، جلد ۳۰، شمارہ ۷۵، اپریل۔ جون ۲۰۰۹ء ۱۴۴

ایہ دے:

کے جنے نوں بندیا مندے بول نہ بول
جیون دے مٹھے شربت وچ زہر نہ گھول (۴۶)
درویش بھ نوں اپنے توں اُچا، وڈا تے چنگا جان دا اے تے صوفیاں والی ایہو گل
اج دا شاعری کر رہیا اے:

سبھ دی تکریم عادل ہے اکو جہی
سارے اوہدے نیں چھوٹے بڑے آدمی (۴۷)
درویش، فقیر دا ایہو کار و بیہار بابا فرید جی دے ایس اشلوک وچ دیکھو، جیہڑا اج نوں
پنجابی شاعری دا سرنواں وی بنیا کھلوتا اے:

فرید جو تیں مارن مکیاں، تنہاں نہ ماریں گھم
آپنے گھر جائے، پیر تنہاں دے چم (۴۸)
ایس توں دکھ نوں نظم وچ بڑے ای کچے رنگ وچ محبت تے امن، سلامتی دے سنیے
تے منگ نوں اج دے شاعر نے ودھاء دیون دا سر بندھ کیتا۔ آکھیا:

رہا، ہاتھی جتنی کاوڑ کرن آلیاں گوں
کوبلی جتنی شانتی ڈے (۴۹)
تزکیہ نفس تے باطن دی صفائی دی گل بڑے ای کھلے رنگ وچ کیتی گئی کہ اودوں
تیک انسان انسانیت دے گھیرے وچ نہیں آسکدا جدوں تیک اوہ اپنے اندر نوں نہیں دھوندا:

دل دے اندر پون دھالاں کالے گھپ ہنیرے
متھے نال سبائی پھر دے لوکیں ہیرے، پنے (۵۰)
جگ نوں دار العمل متھن/سجھن اُتے صوفیاں ای زور نہیں دتا سگوں اتھے کتن، بُن

دی گل جدید شاعری دا وی اہم انگ اے:

دوجیاں نوں نت مندڑا کہنا مرداں دا دستور نہیں

اپنیاں عملاں دی کھاری نوں اپنے سر تے چاکے دیکھ (۵۱)

اک اک پل نوں غنیمت جانن تے مالک سانہویں پیش ہوون لئی کچھ کرن، کھٹن دی

سوچ تے سنبھا ایس طرح وی دتا گیا:

ویلے دا جو پاس نہ کرسی

ویلے نوں پچھتاوے گا

دوہہ دوہہ ہتھیں تادے گا

اک گڑوی دی چیز گواچی

بھلے چیتا آدے گا (۵۲)

داہی صلوٰۃ دا حصول تصوف دے ہر پاندھی دا وڈا مقصد ہوندا اے۔ کیوں جے ایس

باحصوں نہ ولایت ملدی اے تے نہ ای ولایت والا۔ ہتھ کار ول دل یار ول، والی منزل ای

نجات دی منزل اے جہیدا ذکر اجوکی شاعری وچ دیکھو:

ویہیلی نہ بہو

ساہ ساہ تن تسبیح دامکا

ذکروں جائے نہ خالی

بُرا منائے نہ والی (۵۳)

ایسے طرح ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے نظم ”ہوس نفس“ (۵۴) وچ نفس دی ہوس نوں

زمانے وچ دنیا دین گواون، ذاتی غرضان پاروں اپنیاں دے پرانے بن دی گل تے ہوس

کولوں بچن دی دعا کہیتی اے۔ جوگی فقیر نے نظم ”اساں بنی واس“ (۵۵) وچ اپنے آپ نوں

بنی واس آکھ کے اپنی لاچارگی، بے وی تے بے دوسی نوں بیان کیا اے تے اپنے آپ نوں جوگی متھ کے اکلیاں ہون دی دس پائی اے تے ایہواوہ اکلاپا اے جیہدا جھورا صوفی گل نالوں نکھرن مگروں مردے دم تیک سینے وچ سلگائی رکھدے نیں۔ انور مسعود نے اپنی نظم ”داری دارا..... دو کنجوس“ (۵۶) وچ نظم دے دو کردار دارا داری بارے دسیا اے کہ اوہ ودھیرے بخیل تے کنجوس سن، اپنی ذات اُتے وی خرچ کرن اوہناں دا سہاء نہیں سی، آخر اوہ جدوں مردے نیں تاں شاعر کہندا اے کہ شماں دی ایس جوڑی دا دھرتی اُتے ودھیرا بھاری، دارے داری کولوں حیاتی وچ ہورتاں کسے دا یا اپنا بھلانہ سریا پر ایہ اک کم چنگا کر گئے کہ مر کے ایس دھرتی دا بھار گھٹا گئے۔ ایسے طرح منیر نیازی دیاں کئی نظماں صوفیانہ سوچ دے اثر پٹھ وکھالی دیندیاں نیں۔ نظم ”اپروں امر بے ہووے اک دن“ (۵۷) ناں دا سرناواں ای صوفیانہ سوچ نوں سامنے لے آندا اے۔ نظم وچ شاعر اج دے کو جھے تے ظالمی منظران نوں بدلن دا چاہوان نظر دا اے۔ عشق دارنگ، یار دا نور ظہور، دن غیوں اُتر کے آوے، اوہ آکھے ایہ ”ہو“ تے اک دن ایہ سبھ کجھ ہو جاوے جہیاں گلاں ”مکن فیکون“ تے ”ان اللہ علی کل شیء قدیر“ دا پرچھاواں جا پدیاں نیں جد کہ ”چومصرعہ“ (۵۸) وچ دنیا داری تے لوکا چاری دی گل چھیڑ کے دسیا گیا اے کہ سبھ صوفیاں نے دنیا داری دے عذاب نوں جھلیا تے فیر ایس عذاب توں جان چھڑائی تے سکھ دے سفنہ نہ صرف آپوں ویکھے سگوں لوکائی نوں وی اک نویں نگر تے ابدی جہان دا درواجا کھول کے دتا۔ احسان باجوہ نے نظم ”بے عقلی“ (۵۹) وچ لوکائی نوں ایہ درس دتا اے کہ جے رب دا قرب تے رضا لوڑی دی اے تاں اوہدے بندیاں نال پیار کرو، اوہدے بندیاں دی قدر جانو۔ مخلوق خدا نال نفرت کیتیاں تہانوں رب دا قرب نصیب نہیں ہو سکدا۔ اشفاق احمد نے اپنی نظم ”نظم..... 2“ (۶۰) وچ اکلے رب نوں اپنے دل دا محرم متھ کے

اوہدے خبیر، علیم، بصیر تے سمیع ہوون دی گواہی دتی اے۔ امرجیت چندن نے نظم ”تُوں ایس جھلا“ (۶۱) وچ رب سائیں دی شانِ یکتائی نوں وڈیا ندیاں ہویاں دسیا کہ بندہ جتھے وی ہووے اوہ کلا نہیں ہوندا بلکہ رب سائیں ہر ویلے اوہدے نال ہوندا اے۔

ایہ سن صوفیانہ رجحانات / اثرات تے ایہناں دی ترقی تے ودھاء دے حوالے نال کجھ دنگیاں تے اوہناں دنگیاں راہیں گل بات۔ ایہو سرناویں مختلف بیانن ڈھنگ نال کدیاں نویاں شاعراں کول ملدے نیں۔ ایس توں دکھ کئی اوہ سرناویں لبھدے نیں جیہناں دی نینہ اوہناں اسلامی نظریات تے عقائد اُتے دھری گئی اے جیہناں تے تصوف دی عمارت کھلوتی ہوئی اے۔

حوالے

- (۱) شیخ عبدالقادر عیسیٰ الشاذلی، تصوف کے روشن حقائق، مترجم: محمد اکرم الازہری، ۱۹۹۸ء، ص ۴۰
- (۲) مولانا اللہ یار خاں، دلائل السلوک، چکوال: ادارہ نقشبندیہ اویسیہ دارالعرفان، ۱۹۹۵ء، ص ۱۶
- (۳) مولانا شاہ اشرف علی تھانوی، شریعت و طریقت، مرتب: مولانا محمد دین چشتی اشرفی، لاہور: ادارہ اسلامیات، اپریل ۱۹۸۱ء، ص ۳۴
- (۴) ابوالقاسم عبدالکریم بن ہوازن قشیری، رسالہ قشیریہ، مترجم: ڈاکٹر پیر محمد حسن، اسلام آباد: ادارہ تحقیقات اسلامی، ۱۹۷۰ء، ص ۴۳۰۴
- (۵) ایضاً، ص ۴۲۸
- (۶) قلندر علی سہروردی، الفقہ فخری، لاہور: مرکزی مجلس سہروردیہ، بار اول، ص ۱۳۰
- (۷) امام ابوبکر بن ابواسحاق، تعرف، مترجم: ڈاکٹر پیر محمد حسن، لاہور: المعارف، ۱۳۹۱ھ، ص ۱۳۸
- (۸) خواجہ عبداللہ اختر، علم تصوف، لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، ۱۹۵۱ء، ص ۲۱
- (۹) ڈاکٹر روبینہ ترین، تصوف، ملتان: بیکن بکس، ۲۰۰۱ء، ص ۱۹
- (۱۰) پروفیسر یوسف سلیم چشتی، تاریخ تصوف، لاہور: دارالکتب، س-ن، ص ۱۴
- (۱۱) خواجہ الطاف حسین حالی، مسدس حالی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، س-ن، ص ۵۰
- (۱۲) ایبات باہو، ترتیب: ڈاکٹر محمد اسلم رانا، لاہور: عزیز پبلشرز، ۱۹۹۵ء، ص ۳۰
- (۱۳) ایضاً، ص ۴۵
- (۱۴) حلیف چودھری، گرنتھ صاحب میں بابا فرید کے شلوک، ملتان: شعبہ سرائیکی بہاء الدین زکریا یونیورسٹی، ۲۰۰۷ء، ص ۴۸
- (۱۵) کافیاں شاہ حسین، مرتب: محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اکتوبر ۱۹۸۹ء، ص ۱۰۳
- (۱۶) کافیاں بلے شاہ، مرتب: پروفیسر حمید اللہ شاہ ہاشمی، لاہور: تاج بکڈ پو، ۱۹۸۸ء، ص ۹۶
- (۱۷) آکھیا خواجہ فرید نے، مرتب: محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مارچ ۱۹۹۹ء،

- (۱۸) ایضاً، ص ۱۱۲
- (۱۹) ڈاکٹر جمال الدین جمال ہوشیار پوری، بھٹل تے پتھر، لاہور: مقصود پبلشرز، ۲۰۰۶ء، ص ۱۱۳
- (۲۰) عادل صدیقی، کلر وچ گلاب، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، اگست ۱۹۹۵ء، ص ۱۵۸
- (۲۱) خادم رزمی، من ورتی، لاہور: آسمان، ۱۹۹۲ء، ص ۱۰۷
- (۲۲) سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور: عزیز بکڈپو، ۱۹۹۸ء، ص ۳۰
- (۲۳) ایضاً، ص ۱۲۴
- (۲۴) پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے، لاہور: عزیز بکڈپو، س-ن، ص ۲۳
- (۲۵) انور مسعود، میلہ اکھیاں وا، اسلام آباد: عاقب پبلشرز، ۱۹۹۴ء، ص ۸۷
- (۲۶) ایضاً، ص ۱۱۳
- (۲۷) کاجل کانپوری، وارتا، لاہور: عمیر پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص ۹۲
- (۲۸) شہزاد احمد، جاگن والی رات، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، ۱۹۹۶ء، ص ۳۷
- (۲۹) طالب جتوئی، جگراتے وا تھل، ملتان: بیکن بکس، جنوری ۲۰۰۰ء، ص ۱۵۱
- (۳۰) نسرین انجم بھٹی، نیل کرائیاں نیلکاں، لاہور: سچیت کتاب گھر، جولائی ۲۰۰۳ء، ص ۵۳
- (۳۱) کافیاں شاہ حسین، مرتب: محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اکتوبر ۱۹۸۹ء، ص ۴۸
- (۳۲) کاجل کانپوری، وارتا، لاہور: عمیر پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص ۴۳
- (۳۳) رزاق شاہد، بھنڈو گولاں، ملتان: بیکن بکس، اگست ۱۹۹۵ء، ص ۸۹
- (۳۴) ایضاً، ص ۸۱
- (۳۵) سعید اختر، وسا کھ، لاہور: دوست ایسوسی اٹس، جنوری ۲۰۰۰ء، ص ۹۸، ۹۹
- (۳۶) عادل صدیقی، کلر وچ گلاب، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، ۱۹۹۵ء، ص ۳۲
- (۳۷) آکھیا بابا فرید نے، مرتب: محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ
- (۳۸) منیر نیازی، گل کلام، لاہور: خزینہ علم و ادب، ۲۰۰۲ء، ص ۱۵۷
- (۳۹) پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے، لاہور: عزیز بکڈپو، س-ن، ص ۳۹
- (۴۰) ایضاً، ص ۱۹
- (۴۱) منی نظمناں، مرتب: اشرف سہیل، لاہور: روئل پبلی کیشنز، ستمبر ۱۹۹۴ء، ص ۱۰
- (۴۲) عرش صدیقی، کالی رات دے گھنگھرو، ملتان: نکون پبلی کیشنز، جنوری ۱۹۹۱ء، ص ۳۹

تحقیق، جلد ۳۰، شمارہ ۷۵، اپریل۔ جون ۲۰۰۹ء ۱۵۰

- (۴۳) کاجل کانپوری، دارتا، لاہور: عمیر پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص ۸۹
- (۴۴) ابیاتِ باہو، ترتیب: ڈاکٹر محمد اسلم رانا، لاہور: عزیز پبلشرز، ۱۹۹۵ء، ص ۲۲
- (۴۵) خادم رزمی، من ورتی، لاہور: آسمان، ۱۹۹۲ء، ص ۱۰۸
- (۴۶) ڈاکٹر جمال الدین جمال ہوشیار پوری، پھل تے پتھر، لاہور: مقصود پبلشرز، ۲۰۰۶ء، ص ۲۷
- (۴۷) عادل صدیقی، کلر وچ گلاب، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، اگست ۱۹۹۵ء، ص ۷۲
- (۴۸) حنیف چودھری، گرنہ میں بابا فرید کے شلوک، ملتان: شعبہ سرائیکی بہاء الدین زکریا یونیورسٹی، ۲۰۰۷ء، ص ۶۰
- (۴۹) خالد اقبال، کوہلی دی کاوڑ، ملتان: جھوک پبلشرز، جولائی ۲۰۰۴ء، ص ۵۱
- (۵۰) سلیم کاشر، سرگی دا تارا، لاہور: عزیز بکڈپو، ۱۹۹۸ء، ص ۹۰
- (۵۱) ایضاً، ص ۲۴
- (۵۲) انور مسعود، میلہ اکھیاں دا، اسلام آباد: عاقب پبلشرز، ۱۹۹۴ء، ص ۹۲
- (۵۳) شارب، دادا گوڈ کھنڈایا، لاہور: فیروز سنز لمیٹڈ، ۲۰۰۱ء، ص ۸۵
- (۵۴) چوٹیاں نظماں، مرتب: ڈاکٹر ایم یاسین، فیصل آباد: فیاض بکڈپو، س-ن، ص ۳۱
- (۵۵) جوگی فقیر، کھمبیاں کھمب کھنڈائے، ملتان: پارت، جنوری ۱۹۹۳ء، ص ۲۵
- (۵۶) انور مسعود، میلہ اکھیاں دا، اسلام آباد: عاقب پبلشرز، ۱۹۹۴ء، ص ۱۰۶
- (۵۷) منیر نیازی، گل کلام، لاہور: خزانہ علم و ادب، ۲۰۰۲ء، ص ۱۹۴
- (۵۸) ایضاً، ص ۱۸۳
- (۵۹) منی نظماں، اشرف سہیل، لاہور: روہیل پبلی کیشنز، ستمبر ۱۹۹۴ء، ص ۱۰
- (۶۰) اشفاق احمد، کھٹیا وٹیا، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، ۲۰۰۴ء، ص ۱۰
- (۶۱) APNA.ORG.COM, P.No.05

